The Siau-w Giap
Urbanisatieproblemen in Indonesië

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 115 (1959), no: 3, Leiden, 249-276

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

URBANISATIEPROBLEMEN IN INDONESIË

Een der opmerkelijke verschijnselen in het huidige Indonesië is de sterke groei van zijn steden. Voor verschillende steden op Java, het sterkst geurbaniseerde eiland van de Archipel, dateert deze groei reeds vanaf de laatste jaren vóór het begin van deze eeuw. Zo steeg de bevolking van de havenstad Surabaia in de jaren 1895—1900 van 124.000 inwoners tot bijna 148.000; een vermeerdering waarin het Europese element een belangrijk aandeel had. Omstreeks 1895 telde Java behalve Surabaia nog twee andere steden met meer dan 100.000 inwoners: de eveneens reeds sterk onder Westerse invloed gekomen havenstad Batavia, met ongeveer 110.000 inwoners in 1893, en de min of meer zich zelf gebleven vorstenstad Surakarta met 109.000 inwoners in 1900.¹ Op de overige eilanden van de Archipel kwamen geen steden van deze grootte voor.

In 1930 was het aantal steden met meer dan 100.000 inwoners op Java verdubbeld — waarvan drie havensteden met een inwonertal groter dan 200.000 (Batavia, Surabaia en Semarang) — tegenover slechts één stad met een bevolking van meer dan 100.000 zielen op Sumatra (Palembang, met 108.000 inwoners in 1930). Daarnaast waren er op Java nog zes plaatsen met een zielental tussen 50.000—100.000 inwoners (Malang, Pekalongan, Buitenzorg/Bogor, Kudus, Cheribon, Magelang), tegenover twee op Sumatra (Medan en Padang), slechts één op Celebes (Makassar) en eveneens één op Borneo (Bandjarmasin). In totaal telde Java blijkens de Volkstelling van 1930 103 plaatsen met „min of meer stedelijk voorkomen” (meer dan 5.000 inwoners), met iets meer dan 3.5 miljoen zielen of 8.7 % van de gehele bevolking van Java en Madura, waarvan 3.75 % of bijna de helft geconcentreerd in de zes steden met meer dan 100.000 inwoners. De stedelijke bevolking van de „Buitengewesten” bedroeg slechts 992.400 of 5.2 % van de totale bevolking.

¹ Gezien de geringe betrouwbaarheid van deze aan de eerste druk van de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* ontleende oudere quantitative gegevens, zo ook van de nieuwere gegevens van de jaren 1952 en 1954, zijn alle bevolkingscijfers in volle duizendtallen afgerond.

Enig inzicht in de groei van de grote steden geeft de volgende tabel. De bevolkingscijfers van 1952 en 1954 zijn afkomstig van de *Kantor Pusat Statistik* (Centraal Kantoor voor de Statistiek)²; zeer waarschijnlijk liggen zij in werkelijkheid hoger.³

	Inwonertal		Bevolkings- toename		Inwoners in 1952/'54	Bevolkings- toename	
	in 1905	in 1930	in %	gem. p. jaar in % ⁴		in %	gem. p. jaar in %
Batavia/ *					jan. '54		
Djakarta	173.000	533.000	208	8.3	1.800.000	238	10.3
Surabaja	150.000	342.000	128	5.1	jan. '54 927.000	171	7.4
Semarang	97.000	218.000	125	5.0	jan. '54 366.000	68	2.9
Bandung	47.000	167.000	255	10.2	'52 679.000	306	13.9
Surakarta	118.000	165.000	40	1.6	'52 331.000	100	4.5
Djokjakarta	80.000	137.000	71	2.8	'52 244.000	78	3.5
Malang	30.000	86.000	186	7.4	'52 265.000	208	9.4

* met Mr. Cornelis/Djatinegara.

² In *Petermann's Geographische Mitteilungen*, Jrg. LXXXXIX (1955), p. 307. De cijfers van Kediri, Pasuruan en Modjokerto op p. 4 zijn ontleend aan het Persoverzicht van de Afdeling *Documentatie Regerings Voorlichtings Dienst*, nr. 204-205 (1951), p. 11.

³ D. W. Fryer, in „The „Million City” in Southeast Asia”, *The Geographical Review*, Vol. XLIII (1953), p. 492, schatte de bevolking van Djakarta bij de 3 miljoen inwoners. „Even on the most conservative estimate it is by far the most populous city in the whole of Southeast Asia.” Prof. W. F. Wertheim, in *Indonesian Society in Transition*, 's-Gravenhage-Bandung, 1956, p. 184, neemt een inwonertal aan van “far more than two million” voor dezelfde stad, wanneer rekening werd gehouden met de omstandigheid dat de steden voortdurend grensuitbreidingen hebben ondergaan.

⁴ In verband met de geringe betrouwbaarheid van de absolute cijfers werd geen samengesteld-intrest berekening toegepast.

Terwijl in 1930 Java slechts drie steden met een bevolking van meer dan 200.000 inwoners telde, is dit aantal thans gestegen tot tenminste zeven. Daaronder zijn er zelfs twee „millioenensteden”: Djakarta en Surabaya. Uit de toenamepercentages blijkt, dat na 1930 de bevolking van deze grote steden sneller is toegenomen dan in de voorafgaande jaren. Slechts Semarang schijnt in dit opzicht een uitzondering te vormen, op zichzelf een merkwaardig verschijnsel waar het een havenstad betreft. In 1930 nog de derde grote stad op Java, is het thans door de in het binnenland gelegen bergstad Bandung van deze plaats verdrongen.

De gehele stedelijke bevolking is sinds 1930 nagenoeg verdubbeld: van ongeveer 3.5 miljoen in dat jaar steeg zij tot 7.1 miljoen in 1952 ⁵ of van 8.6 % der gehele bevolking van Java en Madura tot ongeveer 14 % in laatstgenoemd jaar. Men moet aannemen dat van vele stedelijke kernen de toename der bevolking na 1930 niet continu was, doch vooral na 1949, het jaar der soevereiniteitsoverdracht, een sterke stijging vertoonde, terwijl voor de oorlogsjaren een slechts geringe toename kan worden verondersteld. Zulks wordt in elk geval voor Djakarta bevestigd door de resultaten van een in begin 1954 gehouden onderzoek naar de hierheen plaatsgevonden hebbende migratie. Bijna de helft (49.2 %) der geënquêteerde migranten bleek na 1949 te zijn gekomen, en bijna een kwart (23.3 %) in de periode der geallieerde en daarna Nederlandse bezetting der stad tussen 1946 en 1949, terwijl de toestroming van migranten gedurende de oorlogsjaren 1942 t/m 1945 het laagst was met 7.7 %.⁶

Er zijn aanwijzingen dat Java's relatieve verstedelijking, d.w.z. een toename der stedelijke bevolkingen in sneller tempo dan die van het gehele land, zich in recente tijden niet meer overwegend tot de grootste en grotere centra beperkt. Hieromtrent concludeerde de *Toelichting op de „Stadsvormingsordonnantie stadsgemeenten Java”* van 1938, dat vooral de steden met een inwonertal van meer dan 100.000 inwoners (in 1930) het snelst groeiden: er vond een verdubbeling van hun bevolking plaats in 10 à 20 jaar tijds. Dusdanige „snelgroeiers” waren eveneens aan te treffen onder de steden met 50.000—100.000 inwoners, doch hoe kleiner de steden des te geringer ook over het algemeen hun groeisnelheid, terwijl sommige plaatsen met minder dan 25.000 inwoners een daling van hun bevolkingscijfer te zien gaven. Kediri,

⁵ “The Population of Indonesia”, *Ekonomi dan Keuangan Indonesia*, Vol. IX (1956), p. 94.

⁶ H. J. Heeren (ed.), “The Urbanisation of Djakarta”, *Ekonomi dan Keuangan Indonesia*, Vol. VIII (1955), p. 704, 723 (Tabel 6).

Pasuruan en Modjokerto bv., alle steden op Oost-Java met minder dan 50.000 inwoners in 1930, werden in genoemde *Toelichting* als „langzamen” geclassificeerd.⁷ Doch de hieronder vermelde gegevens laten zien dat ook deze kleinere steden intussen een versnelde groei hebben ondergaan, ofschoon Oost-Java vóór de oorlog als de minst verstedelijkte provincie van Java gold. Eerstgenoemde plaats telt thans een inwonertal van ver over de 100.000 zielen, en is nu beslist een „snelgroei”. Het veel kleinere Modjokerto vertoont een bevolkings-toename groter dan die van Semarang. In welke mate deze tendentie representatief is voor alle destijds kleinere steden op Java kan helaas niet worden nagegaan doordat er na 1930 geen volledige bevolkings-cijfers meer zijn gepubliceerd.

	Inwonertal		Bevolkings-toename		Inwoners in 1951	Bevolkings-toename	
	in 1905	in 1930	in %	gem. p. jaar in %		in %	gem. p. jaar in %
Kediri	40.000	49.000	22	0.9	138.000	181	8.6
Pasuruan	29.000	37.000	27	1.1	55.000	49	2.3
Modjokerto	13.000	24.000	85	3.4	46.000	92	4.4

Van de steden buiten Java geeft de *Kantor Pusat Statistik* slechts cijfers van Palembang op Sumatra, en Makassar op Celebes. Beiden hebben zich thans ontwikkeld tot steden met meer dan 200.000 inwoners. Ook hier een versnelde bevolkingstoename in de laatste decennia:

	Inwonertal		Bevolkings-toename		Inwoners in 1952	Bevolkings-toename	
	in 1905	in 1930	in %	gem. p. jaar in %		in %	gem. p. jaar in %
Palembang	61.000	108.000	77	3.1	237.000	119	5.4
Makassar	26.000	85.000	227	9.1	265.000	212	9.6

⁷ *Toelichting op de „Stadsvormingsordonnantie stadsgemeenten Java”,* Batavia, 1938, p. 22-23.

De snelle groei van de stedelijke centra na 1890 werd teweeggebracht door een in feite niet-stedelijke factor: de economische ontsluiting en ontwikkeling van het platteland zoals die in de jaren na 1870 door de activiteit van de buitenlandse, vooral Nederlandse, cultuurondernemingen tot stand werd gebracht. Naarmate deze economische ontwikkeling op gang kwam, werden banken, handelskantoren e.d. instellingen in de steden gevestigd of uitgebreid. Een intensievere bestuursbemoeienis werd noodzakelijk, zodat het ambtenarencorps in vele centra werd vergroot. Door hun inschakeling in het weg- en spoorwegverkeer kregen talrijke plaatsen een verdere stimulans voor groei.

Het was de toenemende vraag naar agrarische producten en grondstoffen in de zich industrialiserende Europese landen, die de stoot gaf tot de economische ontsluiting en ontwikkeling van Indonesië. Daar werden verschillende havensteden, waar de afscheep van deze agrarische producten en grondstoffen plaatsvond ter ruiling tegen de eindproducten der geïndustrialiseerde landen, de belangrijkste stedelijke centra. Hier eindigden de belangrijke spoorweglijnen uit het binnenland, en vestigden zich de voornaamste kantoren van de verschillende economische en financiële instellingen. In de bestuurshiërarchie namen zulke steden een voorname plaats in, werden zij provinciale of afdelingshoofdplaatsen. Batavia/Djakarta, Semarang, Surabaya en Makassar zijn voorbeelden van zodanige havenplaatsen die tevens provinciale hoofdsteden zijn geworden. Eveneens door hun havenfuncties die bij de krachtige ontwikkeling van het moderne scheepvaartverkeer na de opening van het Suezkanaal en in het bijzonder na de oprichting van de K.P.M. tevens enige industrialisering noodzakelijk maakten, waren deze steden, wat hun economische structuur betreft, spoedig het meest gedifferentieerd.

De meeste steden zou men toch als overwegend handels- en/of bestuurscentra kunnen classificeren. Daarnaast werden zij in de loop van hun ontwikkeling tevens centra van onderwijsinstellingen, maar talrijk en gedifferentieerd waren deze vóór de laatste oorlog niet. Mulo- en middelbare scholen trof men niet in alle plaatsen met meer dan 50.000 inwoners aan; instellingen voor hoger onderwijs bleven beperkt tot Java (Batavia/Djakarta, Buitenzorg/Bogor en Bandung, benevens te Surabaya faciliteiten voor artsen en tandartsen). Een grote verscheidenheid van steden-typen kent Indonesië niet. De in latere jaren tot ontwikkeling gebrachte extractieve industrie verwekte een „oliestad” als bv. Balikpapan op Borneo. Als afzonderlijke typen van steden zou men nog de garnizoen-steden kunnen noemen, Tjimahi was daar een

van; voorts de vestigingsplaatsen van Nederlandse gepensioneerden als Bandung en Malang.

Het waren de moderne industrie-steden die ontbraken, en hierin lag het koloniale kenmerk van de stedelijke ontwikkeling in Indonesië. Er heeft geen opvallende expansie van fabriekmatige bedrijven plaatsgevonden; ambacht, huisindustrie en manufactuur zijn in de steden veel voorkomende, meer traditionele bedrijfspvormen der nijverheid gebleven. Men kan zeggen dat de modernisering van de Indonesische steden overwegend plaats heeft gevonden op het gebied van diensten verlenende activiteiten: handel, bestuur, transport, onderwijs, medische zorg e.d., en minder op dat van de productie. In 1940, na de veel actievere industrialisatiepolitiek der Indische regering in de jaren volgend op de crisis van 1929, en sindsdien nog sterker gestimuleerd onder invloed van de onzekere situatie in de Pacific en de oorlog in Europa, telde heel Indonesië ongeveer 5.470 van land- en mijnbouw onafhankelijke fabrieken en werkplaatsen — waarvan 70 % op Java gevestigd — met in totaal nog geen 350.000 werknemers.⁸ Uit deze cijfers kan men reeds concluderen dat die fabrieken overwegend kleine, betreffende kapitaalarme bedrijven waren. Alhoewel een belangrijk deel van deze fabriekmatige bedrijven, daaronder de meest kapitaal-intensieve als de enkele bierbrouwerijen, zeep-, margarine- e.a. voedingsmiddelenfabrieken, machinefabrieken en constructiewerkplaatsen, een automobiel „assembling plant” e.d. in de drie voor de tweede wereldoorlog grootste steden op Java was geconcentreerd, zou men deze samenwoningscentra daarom toch niet als industriesteden kunnen classificeren. Anders ook dan in de Westerse landen, waar de industrie grote bevolkingsverplaatsingen heeft teweeggebracht, heeft zij in Indonesië de stedelijke groei niet veroorzaakt, maar als een achterafkomende economische differentiatie deze sterker gestimuleerd.

Ook bij de urbanisatie na de politieke vrijwording van het land heeft zich in de economische structuur der steden geen belangrijke verandering voltrokken. De oorzaken van de sterke toename van de stedelijke bevolking na 1949 kunnen in verband worden gebracht met de aanzienlijke uitbreiding van het overheidsapparaat. Nieuwe instellingen en organen (zoals het nationale leger) kwamen tot stand — het een en ander in verband met de politieke veranderingen in het land, en in overeenstemming met de behoeften van een talrijker geworden en zich emanciperende bevolking. Een opmerkelijke expansie en tegelijker-

⁸ Zie Peter H. W. Sitsen, *Industrial Development of the Netherlands Indies*, New York, 1942, p. 41 (Tabel XII).

tijd differentiatie vond plaats op onderwijsgebied. Een stadje als bv. Paré met ongeveer 20.000 inwoners telt thans drie Muloscholen, daarnaast meer dan een half dozijn lagere scholen, een ambachtsschool en een kweekschool voor onderwijzers. Instellingen voor hoger onderwijs treft men tegenwoordig behalve in de drie vooroorlogse concentratieplaatsen op Java ook elders aan (Djakarta, Surabaia en Malang op Java; Makassar en Tondano op Celebes; Medan, Padang, Bukit Tinggi, Pajahkumbuh, Batu Sangkar en Palembang op Sumatra). De vooruitgang in Indonesië is inderdaad het grootst op onderwijsgebied. Hierbij vergeleken geven de economische veranderingen minder reden tot optimisme, alhoewel het groeiend aandeel der Indonesiërs in eigenlijke zin in het economische leven een belangrijke ontwikkeling kan worden genoemd. Het tempo en de omvang van de industriële uitbreiding, tot 1955 het sterkst in de sector van de textielnijverheid en daarnaast van kleinere kapitaal-extensieve bedrijven van velerlei soort, moeten als volkomen inadequaet worden beschouwd wanneer men die uitbreiding vergelijkt met de behoeften van een land, dat door oorlog en revolutie bijna tien jaar in zijn economische ontwikkeling werd geremd en een aanzienlijk natuurlijk bevolkingsaccrès kent.

Waar ook op Java de industrialisering gering moet worden genoemd is de opkomst van „millioenensteden” wel een opmerkelijk verschijnsel. Deze millioenensteden zijn niet alleen in Indonesië een zeer recent verschijnsel, maar in geheel Z.O.-Azië. In dit opzicht bestaat er een verschil met een land als China, waar reeds voor het binnendringen van Westerse invloeden zulke „millioenensteden” bestonden (bv. Ching Chao-Yin, dat in het jaar 742 2 miljoen inwoners zou hebben geteld). Fryer⁹ meent dat in Z.O.-Azië de ontwikkeling van inheemse steden op dezelfde schaal als in China en ook India niet mogelijk was. Vele grote inheemse steden in Zuid- en Oost-Azië kwamen tot ontwikkeling binnen het kader van uitgestrekte agrarische rijken, maar in Z.O.-Azië was fysieke fragmentatie, versterkt door een grote verscheidenheid van volken een belemmering voor de totstandkoming van grote politieke eenheden. Ofschoon die soms werden gevormd, waren zij onstabiel en van korte duur. De vorstelijke huizen van kleine inheemse rijken stimuleerden de stedelijke groei tot op zekere hoogte, evenals de aanwezigheid van handel. De integratie van verschillende kleine territoriale eenheden tot een politiek geheel was een noodzakelijke voorwaarde voor de verschijning van de grote stad, aldus Fryer. De door hem aange-

⁹ D. W. Fryer, *op. cit.*, p. 474.

voerde verklaring voor het verschil in de mate van stedelijke ontwikkeling blijkt evenwel niet toereikend te zijn: het bevolkingscijfer van Z.O.-Azië voor de vestiging van het Westerse gezag was zoveel kleiner dan dat van China en ook van India in het daarmee overeenkomende tijdsbestek, dat alleen daardoor al niet dezelfde mate van urbanisatie mogelijk was. Nog in 1815 bedroeg de bevolking van Java — toen reeds het dichtstbevolkte gebied van Z.O.-Azië — nog slechts 4.5 miljoen zielen; die van China in 1766: 180 miljoen zielen. Neemt men aan dat Java's bevolking in 1766 eveneens 4.5 miljoen bedroeg, en stelt men het percentage van de stedelijke bevolking in beide landen op bv. 5 %, dan verkrijgt men voor Java het cijfer van 225.000, en voor China reeds 9 miljoen.

Bevolkingsgroei was een noodzakelijke voorwaarde voor een reële opkomst van grote steden. Dit gebeurde voor Java in de loop van de 19e eeuw toen een effectieve Nederlandse bestuursbemoeienis tot op zekere hoogte de „positive checks” van Malthus — oorlogen, hongersnoden en epidemieën uitschakelde. Als gevolg daarvan nam de bevolking toe door de daling van het sterftcijfer. Java's bevolking steeg van 4.5 miljoen zielen in 1815 tot 28 miljoen in 1900, en tot bijna 41 miljoen in 1930; tegenwoordig wordt de bevolking geschat op 55 miljoen. Een bijkans stormachtig bevolkingsaccrès, vergelijkbaar met dat van het geïndustrialiseerde Engeland, waar de bevolking zich vermeerderde van even over de 9 miljoen in 1800 tot 45 miljoen in 1930. Maar op Java werd de bevolkingsvermeerdering opgevangen door de ontginning van nieuwe gronden, door intensivering van de landbouw, zomede door de uitbreiding van de werkgelegenheid, o.m. door de vestiging van de cultures. De maatschappelijke structuur is overwegend agrarisch gebleven.

De aanzienlijke groei van Java's steden was eigenlijk ook meer het gevolg van de sociale veranderingen op het platteland dan van een dringende behoefte aan werkkrachten in de steden. Zo ruim was hier de aanwezige werkgelegenheid door de betrekkelijk geringe industrialisering tenslotte niet. De Westerse bestuursbemoeienis en economische penetratie schiepen echter toenemende geldbehoeften onder de plattelandsbevolking. De sterke bevolkingsaanwas veroorzaakte landschaarste en een daling van het gemiddelde grondbezit. Deze omstandigheden maakten de plattelandsbevolking mobieler. Velen trokken naar de stad om hier inkomsten te zoeken, ofschoon de plattelandsbevolking over het algemeen gehecht bleef aan haar agrarische omgeving, die zij slechts noodgedwongen verliet en waarheen zij gaarne weer terug-

keerde. De steden herbergden hierdoor een sterk vlottende bevolking.

Vooraf na 1930 zijn de afstotende krachten op het platteland nog toegenomen door verschillende omstandigheden. Verschuldiging en in sommige streken ook depossedering namen als gevolg van de crisis een ernstiger omvang aan. Na een aanvankelijke stagnering in aanwas van de Indonesische stadsbevolking als gevolg van de inkrimping van de werkgelegenheid groeide die bevolking daarna weer door de toestroming van arme en landloze boeren. De industrialisatiepolitiek van de Indische regering, eerder aangestipt, stimuleerde de trek naar de grote steden. Een stad als Djakarta zou in betrekkelijk korte tijd een miljoenen-stad zijn geworden indien de oorlog zijn groei niet had onderbroken.

De Japanners voerden een politiek, die in wezen gericht was op uitdunning van de stedelijke bevolking. Geheel succesvol was die politiek echter niet. Verplaatsingen van beduidende omvang vonden weliswaar niet plaats, maar jonge mannen trokken naar de steden om hier een schuilplaats te zoeken en aan de door de bezetters ingevoerde gedwongen recrutering van arbeidskrachten te ontkomen. Deze recrutering, van zowel werkkrachten als militairen, scheurde vele plattelandsbewoners los van hun traditionele omgeving en bevorderde in werkelijkheid de stedelijke groei. Menigeen voor wie het dorpsleven na terugkeer te eentonig bleek geworden, vestigde zich in de stad. De guerillastrijd voor de onafhankelijkheid versterkte evenzeer de psychische mobiliteit van de bevolking. Een uitbarsting van rasantagonisme gedurende de revolutie deed ook de in het binnenland wonende en in de handel werkzame Chinezen de veiligheid der steden opzoeken. Deze omstandigheden versnelden de stedelijke groei in aanzienlijke mate.

Ginsburg¹⁰ schrijft de recente enorme en zeer snelle groei van de grote steden in Z.O.-Azië — door hem worden in het bijzonder de miljoenen-steden bedoeld: Ranggoon, Saigon, Manilla en Djakarta — toe aan de gecombineerde werkzaamheid van een tweetal omstandigheden: verruiming van hun politieke functies en onrust en onveiligheid op het platteland. Het urbanisatierapport van Djakarta bevestigt het laatste echter niet. Slechts een minderheid (2.2 %) van de Indonesische plattelandsmigranten had zich om veiligheidsredenen in de stad gevestigd. Réfugié's uit de onveilige gebieden zouden zich in de omgeving van hun woonplaatsen hebben gevestigd, maar niet in de hoofdstad. Een meerderheid van bijna 75 % van de migranten was hierheen gekomen om economische redenen: door financiële druk, ter vermeerderde

¹⁰ Norton S. Ginsburg, "The Great City in Southeast Asia", *The American Journal of Sociology*, Vol. LX (1955), p. 457-458.

ring van verdiensten en vanwege een onbevredigende positie (resp. 42.7 %, 19.8 % en 11.9 %). In het rapport wordt landschaarste, en daarbij nog verschuldiging een van de belangrijke oorzaken van migratie genoemd.¹¹

De bevolkingsdruk op het platteland kan inderdaad als een belangrijke factor voor stedelijke groei worden beschouwd. Tegenwoordig neemt deze bevolkingsdruk nog toe door de stijging van het natuurlijk bevolkingsaccrès als gevolg van betere medische voorzieningen. Volgens Keyfitz bedroeg in een modelgebied dicht bij Djokjakarta, waar met de bestrijding van malaria en andere ziekten werd geëxperimenteerd, de bevolkingstoename 3 % per jaar.¹² Het voor-oorlogse accrès was 1.5—2 % per jaar. Wanneer de nieuwe tendentie zich over heel Java zou verspreiden, dan zal de bevolking hier zich in ongeveer 25 jaar tijds verdubbelen, tegenover 35—45 jaar bij het vooroorlogse accrès. Grootscheepse transmigraties naar onontgonnen gebieden werden tot dusver door allerlei factoren belemmerd. Wanneer in deze situatie geen verandering komt kan men verwachten dat het platteland blijvend mankrachten naar de stedelijke centra zal afstoten, ongeacht of zich hier economische veranderingen voltrekken of niet. Wat de andere grote eilanden van de Archipel betreft: ook op Sumatra, Borneo en Celebes, waar de bevolkingsaanwas minder spectaculair is geweest dan op Java¹³, bestaat er in relatie tot de bestaande productie-technieken een „overbevolking”, en is er in wezen eenzelfde tendentie naar snelle groei van de steden.

De aanwezigheid van een aanzienlijk reservoir van goedkope arbeidskrachten op het platteland maakt begrijpelijk waarom de Indonesische steden ondanks hun betrekkelijk geringe economische ontwikkeling, in het bijzonder door de achtergebleven industrialisatie, toch een talrijke bevolking kunnen herbergen. Door de geringe persoonlijke arbeidsprestatie pleegt het ontstaan van een opzichzelf niet zo grote werk-

¹¹ H. J. Heeren (ed.), *op cit.*, p. 709, 729 ((Tabel 13).

¹² In 4 jaar tijds (1952 t/m 1955) daalde het sterftcijfer van 18 o/oo tot 13 o/oo; het geboortecijfer steeg tot 43 o/oo. N. Keyfitz, "The Growth of Village Population and Economic Development in South Asia", *Population Review*, Vol. I (1957), p. 40.

¹³ Van de „Buitengewesten” geeft de *Volkstelling 1930*, Dl. VIII, slechts de bevolkingcijfers van 1920 en 1930, resp. 14.4 en 19.0 miljoen. W. F. Wertheim, *op cit.*, p. 23 nt 2, haalt schattingen aan van De Meel van de totale bevolking van de „Buitengewesten” in 1951, zonder West Nieuw Guinea: 30.6 miljoen, en van Keyfitz: 28.6 miljoen als minimum voor de bevolking van de „Buitengewesten” in 1953, de niet-Indonesiërs inbegrepen.

gelegenheid in Azië een relatief veel grotere mensenverplaatsing teweeg te brengen dan in Europa. Voor de oorlog werd in de plaatsen met een in verhouding aanzienlijke Europese bevolking de grootste beroepsgroep gevormd door de huisbedienden. Dan waren er de *kuli's*, ongeschoolde arbeidskrachten die dikwijls als dagloner werkzaam waren; voorts *waronghouders*, verkopers van eetwaren in stalletjes, en straatventers. Dezen en de *dokar*- en *betjak*bestuurders, chauffeurs, reparateurs, ambachtsbeoefenaars, de meer vaste arbeiders en lager kantoor- en overheids personeel woonden in de overal in de stad verspreide *kampongs*, de wijken der minder gegoeden, en maakten met de van hen afhankelijken de meerderheid van de stadsbevolking uit. Volgens de Volkstelling van 1930 was in noordelijk Batavia met de haven Tandjong Priok 26 % van de Indonesische beroepsbevolking werkzaam als *kuli* en 14.1 % als huisbediende; in het district Weltevreden resp. 11.5 % en 25 %. In de stad Bandung was 28.6 % huisbediende en 11.9 % *kuli*; in Semarang resp. 20.5 % en 14.6 %; in Surabaia resp. 24 % en 15.8 %. Samen maakten huisbedienden en *kuli's* in deze steden dus reeds 35—40 % van de Indonesische beroepsbevolking uit.

Ook in recentere tijden vinden vele plattelandsbewoners werk in de stad als huisbediende. Het urbanisatierapport van Djakarta vermeldt dat 34 % van de vrouwelijke migranten als zodanig werkzaam was. Ongeveer 14 % was werkloos; het is aannemelijk dat prostitutie hier inkomsten verschafte. Van de mannelijke migranten noemt het rapport als de drie grootste beroepsgroepen de industrie- en transportarbeiders met 44 %, de straatventers (meestal met eetwaren en drank) met 12 % en overheids personeel met 11 %. Het percentage arbeiders is verrassend hoog, maar het lijkt te passen bij arbeidsintensieve vormen van nijverheid. In het rapport worden nog bijzonderheden gegeven omtrent de sociale mobiliteit van de migranten. Aan de hand van het aantal gevallen, nl. 59 %, waarin voormalige boeren, ondernemingsarbeiders, *betjak*(fietstaxi)-bestuurders, straatventers, bedienden en werklozen — deze groepen worden beschouwd als „the lower stratum of Indonesian society” — over konden gaan naar andere beroepen (handel, industrie, onderwijs, overheid, leger en politie), en het aantal gevallen, nl. 11 %, van daling van deze beroepen naar de eerstgenoemde komt de samensteller van het rapport, Heeren, tot de conclusie dat migratie voor velen zeker een stijging op de maatschappelijke ladder betekende, en dat veronderstellingen over snelle proletarisering van de migranten niet voldoende door de feiten worden bewezen.¹⁴

¹⁴ H. J. Heeren (red.), *op. cit.*, p. 707.

Het is mogelijk dat in de hoofdstad Djakarta de arbeidssituatie gunstiger is dan in de andere steden. Toch kan men zich afvragen of genoemde conclusie uit het urbanisatierapport in werkelijkheid niet te optimistisch is. Allereerst kan men opmerken, dat slechts die migranten werden onderzocht die in een *kampung* woonden. Buiten het onderzoek vielen degenen die de stad vanwege werkloosheid of om andere redenen weer hadden verlaten. Met de mogelijkheid dat de steekproef van het onderzoek om deze reden slechts representatief was voor de migranten die zich aan het stedelijk leven hadden weten aan te passen, en zodoende een positieve selectie inhield, werd in het rapport wel rekening gehouden. Maar buiten het onderzoek vielen ook zij die op het moment van onderzoek geen woning hadden en overal, op pleinen, langs de straten e.d. sliepen. De omstandigheden van deze migranten bleven onbekend. Hun aantal is waarschijnlijk niet gering. Buitenlandse bezoekers worden getroffen door de vele daklozen in de Indonesische steden.¹⁵ Nu deze categorie van migranten niet in het onderzoek werd (of kon worden) betrokken, lijkt een conclusie over stijging op de maatschappelijke ladder wel wat voorbarig.

Daarnaast kan nog de vraag worden gesteld in hoeverre de overgang naar verschillende van de in het rapport hoger gewaardeerde beroepen, in het bijzonder handel („commerce” wordt onderscheiden van de „retail trade” der straatventers — alleen de straatventers?), industrie en overheidsdiensten voor de migranten inderdaad maatschappelijke stijging betekende. Wat de overheidsdiensten betreft hier zouden de voormalige boeren slechts in zeer ondergeschikte functies een werkkring hebben kunnen vinden, bijvoorbeeld als boden e.d. Het is dan zeer de vraag of een zodanige beroepsverandering stijging betekent, vooral in een agrarisch land als Indonesië waar het boer zijn nog steeds belangrijk sociaal aanzien bezit. In hoeverre deze beroepsverandering althans materiële vooruitgang inhield is ook niet zeker. De samensteller van het urbanisatierapport erkent dan ook, dat de door hem bedoelde stijging op de maatschappelijke ladder niet betekent dat de levensomstandigheden voor de betrokken migranten plotseling ideaal waren geworden, in het bijzonder niet voor de industrie-arbeiders.

¹⁵ Zo schrijft Ralph Parker: “Soon after sunset when the shops and offices close, the city streets are invaded by the homeless. They pour out of the dusty alleys where they have been roaming during the day and use whatever nook or cranny they could find to sleep in. Some hang pieces of sacking across the entrance to shops, others stretch on cocoanut mats. The pedal-rickshaw drivers curl up on the seats of their gaily-painted vehicles”. *Indonesian Impressions*, New Delhi, 1955, p. 2.

Inderdaad, de structuur van de stedelijke werkgelegenheid was tot dusver nog niet in staat een meerderheid van de stadsbewoners een redelijk bestaanspeil te verschaffen. De overvloedige toevloed van arbeidskrachten drukt de toch al lage stedelijke lonen verder omlaag. De bestaande werkgelegenheid blijkt ook ontoereikend te zijn om deze toevloed op adequate wijze op te vangen; vooral op Java overtreft het aanbod van arbeidskrachten de werkgelegenheid verre. Hetgeen in feite plaatsvindt is een verplaatsing van de landelijke „overbevolking” naar de stedelijke centra. Java, waar het percentage van de stedelijke bevolking zoveel lager ligt dan in de Westerse landen — zoals gezegd ongeveer 14 % in 1952 — kan desondanks als overgeurbaniseerd worden beschouwd.

Er is in relatie tot de aanwezige werkgelegenheid een teveel aan mensen, wat zich uit in het voorkomen van verkapte werkloosheid. Deze verkapte werkloosheid vormt een niet minder ernstig stedelijk sociaal probleem dan de openlijke werkloosheid. Het door prof. den Hollander ¹⁶ voor Dacca, hoofdstad van Oost-Pakistan, geconstateerde verschijnsel dat hij „zo kenmerkend voor Azië” acht, n.l. de naar Westerse begrippen overmatige personeelsbezetting bij kantoren en overheidsinstellingen, treft men eveneens in de Indonesische steden aan. Ook hier bezitten de kantoren de zo opvallende overmaat aan boden, die ieder per dag misschien in totaal twee à drie uur reële arbeid verrichten.

Volgens een onderzoek van Clifford Geertz ¹⁷ in een kleine stad in het Westelijk deel van Oost-Java, door hem „Modjokuto” genoemd, blijken hier de distributieve kleinhandel en kleinnijverheid evengoed een overbezetting van mensen te vertonen. Het is zeer de vraag of de door deze onderzoeker beschreven verschijnselen ook niet elders, en evengoed in Djakarta voorkomen. Volgens Geertz bereiken goederen, van een (Chinese) distributeur gekocht, de consumenten niet rechtstreeks. Zij circuleren onder de Indonesische beroepshandelaren en de winst, op zich zelf al klein genoeg, wordt nog onder verscheidene mensen verdeeld. De goederen worden op crediet gekocht en de handelaren

¹⁶ A. N. J. den Hollander, „Sociale beheersing in een Bengaalse stad. De „mahalla sardars” en „panchayats” van Dacca, Oost Pakistan”, *De wereld der mensen. Sociaal-wetenschappelijke opstellen aangeboden aan Prof. Dr. J. J. Fahrenfort ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de volkenkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Groningen-Djakarta, 1955, p. 251.

¹⁷ „Religious Belief and Economic Behavior in a Central Javanese Town: Some Preliminary Considerations”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. IV (1956), p. 134-158.

staan in onderlinge schuldenverhouding. „In sum, the complexity of economic structure for a fairly simple economic function is surprisingly great It is only in the exceptional case that the goods derived from (the) relation to the Chinese go directly into consumer-hands. Almost always they go into the hands of other Javanese traders who hold a smaller debt balance with the larger trader. And so it goes all the way down the line. The goods pass from hand to hand, their course regulated by debt manipulations, leaving only a very small profit behind at any point along that course.”

Wat de kleinnijverheid betreft vermeldt Geertz het voorbeeld van een sigarettenfabriekje dat aanvankelijk met twee vrouwelijke arbeidskrachten werkt en uitgroeit tot een „bedrijf” met twintig werknemers. Deze uitbreiding vindt niet plaats op grond van economische overwegingen of door economische noodzaak. De eigenaar is niet in staat om voldoende tabak te kopen om twintig meisjes voor zes uur per dag op volle capaciteit te laten werken. De beschikbare tabak wordt onder de meisjes verdeeld, die langzamer werken en minder produceren. Terwijl zij gemakkelijk 1500—2000 sigaretten per dag zouden kunnen produceren, vervaardigen zij er nu slechts 1000. „Instead of trimming his work force to fit the dimensions of his industry the entrepreneur decided — quite consciously — that twenty workers was a “fair” number to employ. If he employed less than this number, the girls would always be demanding he hire a relative or friend of theirs; as soon as the number of workers was “high enough” in the girls’ eyes, he could refuse such demands without fear of criticism. He thus increased his overhead and cut his profits (and his workers’ wages, as they were paid piece rate). The outcome was typical: twenty workers and an entrepreneur made a semi-adequate living, and no one made a good one, with the added consideration in this case that this economically inefficient operation reduced even further the opportunities for the entrepreneur to amass enough capital to increase output and hire more workers”.¹⁸

Geertz verduidelijkt de traditionalistische levenshouding van degenen, die door hem met hun Javaanse benaming *abangan* worden aangeduid: het zijn de *desabewoners* en in de stad vooral de arbeiders en handwerkslieden, bij wie een sterk besef van groepsgebondenheid aanwezig is. Ondanks de verslechtering van de economische situatie als gevolg van de sterke bevolkingsaanwas is er op het platteland van Midden- en Oost-Java als regel geen bezitsconcentratie van het land

¹⁸ *Ibid.*, p. 143.

in handen van de economisch sterksten ontstaan. De communale instelling van de bevolking bevorderde een ongeveer gelijke verdeling en steeds verdergaande versnippering van de grond en zijn opbrengsten, en er is zodoende een „shared poverty”: een daling van het levenspeil voor allen. Ook in de stad, in de *abangan*-kleinhandel en -nijverheid, zou zich hetzelfde patroon van verdeling van de economische mogelijkheden voordoen; men vindt ook hier het „shared poverty” verschijnsel.

Geertz ziet dus geen verschillen in het economisch handelen van de stads- en plattelands*abangan*. Een meer individualistische levenshouding en groter economisch rationalisme zouden volgens hem te vinden zijn onder de *santris*, de rechtzinnige Moslimse handelaren en ondernemers in de stad, die het tot enige wélvaart hebben gebracht en deel uitmaken van de nog zwakke en kleine Indonesische middenstand. De *abangans* noemen zich eveneens Moslims, maar hun religie is in werkelijkheid een syncretisme van Hinduïsme, animisme en Islam, de zgn. *Agama Djawa* (Javaanse religie). Geertz kent aan de Islam, in het bijzonder aan het Reformisme na 1910, een gelijksoortige dynamiserende rol toe als die van het Protestantisme in Europa in de zestiende en zeventiende eeuw. De financiële eisen van de voor de *santri* begerenswaardige bedevaart spoorden hem aan tot grote spaarzaamheid en hard werken. De waardering van individuele inspanning, soberheid en eenvoud bracht de *santri* groter economisch succes. De grotere Indonesische winkels van „Modjokuto” zouden in *santri*-handen zijn, terwijl de *abangan* als regel slechts kleine markt-handelaren zijn. De *santris* zouden ook een rationelere bedrijfsvoering kennen: „(the *santri*-owned) small garment factories are not organized on the make-work pattern of *abangan* industry, but are rationalized according to the structure of the work task, carefully budgeted in terms of shrewd estimates of future market conditions, and operated at costs minimized by means of careful planning, close overseeing, and sweatshop exploitation of the labor force”.¹⁹

Deze gegevens van Geertz, ontleend aan diens *Religious Belief and Economic Behavior in a Central Javanese Town*, doen wat onbevredigend aan doordat ontwikkelingen in de *abangan*-wereld zo weinig aandacht ontvangen. De *abangan*-ethiek, althans in „Modjokuto”, zou vertegenwoordigers een „more or less compulsive clinging to older patterns with only minimal adjustments to changed circumstances”. Economische ontwikkeling zou volgens de onderzoeker uitsluitend bij de *santris* hebben plaatsgevonden. „Economic development and religious reform went hand in hand . . .” zegt Geertz. *Santri* en *abangan* zijn

¹⁹ *Ibid.*, p. 151.

bij deze onderzoeker polaire „Idealtypen”. Geertz erkent weliswaar dat in de gecompliceerde werkelijkheid gemengde gevallen en uitzonderingen — „*embarassing exceptions*” zoals hij ze noemt²⁰ — voorkomen, maar deze afwijkingen worden door hem niet nader toegelicht. Zouden zij misschien toch wijzen op dynamische ontwikkelingen bij de *abangans*, zij het in mindere mate dan bij de *santris*? Voor een inzicht in de sociale veranderingen in een samenleving zouden o.i. juist de afwijkingen en overgangen belangrijk kunnen zijn. Niettemin zijn de grote lijnen van Geertz’ overigens zeer knappe analyse geheel aanvaardbaar en aan hun juistheid kan moeilijk worden getwijfeld. Het kan niet worden ontkend dat in de stad, waar het proces van individualisering uiteraard verder is voortgeschreden dan op het platteland, niettemin bij een groot deel van de bevolking de traditionele gebondenheid van het individu jegens verwanten en vrienden nog in sterke mate aanwezig is. De sociale ethiek, waarvan de „*shared poverty*” resultaat is, is niet het in individualistische samenlevingen aan te treffen „ieder voor zich”, maar een „leven en laten leven”. Er ligt hier inderdaad een probleem voor economische ontwikkeling. Het zich verstrekkende familiegevoel werkt het sparen niet in de hand. Pogingen om een bedrijf of instelling te rationaliseren door het overmatig personeel af te voeren en zo een hogere productiviteit per man te bereiken zouden op verzet stuiten. Toch is bij de bestaande bevolkingsdruk en de beperktheid van de werkgelegenheid hiertegenover, een andere houding moeilijk voorstelbaar. Zonder het „leven en laten leven” zou een omvangrijke werkloosheid in de plaats treden van hetgeen thans verkapte werkloosheid is.

Tot op zekere hoogte manifesteert het „*shared poverty*” patroon zich ook bij de stedelijke *santris*. In een recent rapport over de *batik*industrie op Midden-Java, waarvan vermeld wordt dat de eigenaren vrome Moslims en leden van de *Muhammadiyah*, en dus *santris* zijn, leest men dat de *batik*bedrijven zich in zes jaar tijds in aantal hebben verdubbeld. Deze vermeerdering was geen indicatie voor succes, aangezien zij ten dele het gevolg was van een verdeling van bestaande bedrijven onder de kinderen na het overlijden van de eigenaar.²¹ In het rapport vindt men nog gegevens, die de door Geertz aan de *santri* toegeschreven sobere levenshouding weerspreken. Tijdens de periode van hoog-conjunctuur voor de *batik*industrie in de jaren 1954-’55 werd door de

²⁰ *Ibid.*, p. 150.

²¹ Economic Research Bureau of the University of Gadjah Mada, “The Batik Industry in Central Java”, *Ekonomi dan Keuangan Indonesia*, Vol. XI (1958), p. 388.

eigenaren veel geld besteed aan de aankoop van nieuwe huizen en luxe auto's, dikwijls ten kosten van de continuïteit der bedrijven.²² Hieruit blijkt wel, dat Geertz de rol van de Islam met betrekking tot economische ontwikkeling enigszins heeft geïdealiseerd. Het demonstratie-effect van de Westerse levensstandaard, dat er toe leidt dat kapitaal consumptief wordt aangewend, is een reëel probleem voor de economisch onderontwikkelde gebieden. In een land als Indonesië werkt ook het prestige van de adellijke levensstijl in dezelfde richting.

Het „shared poverty” patroon wijst er op dat, vergeleken bij de sociale veranderingen in Westerse landen, de menselijke verhoudingen in Indonesië, ook in het economisch leven, over het algemeen in mindere mate zijn vermaatschappelijkt, d.w.z. zakelijk en onpersoonlijk geworden. Zelfs de Chinezen, die gewoonlijk als exponenten van het kapitalisme worden beschouwd, hebben zich in hun economisch handelen niet geheel los kunnen maken van persoonlijke, niet-zakelijke en traditionele overwegingen. Liem Twan Djie heeft van het Chinese zakenleven een beschrijving gegeven, welke overeenkomsten blijkt te vertonen met die van Geertz van de bedrijvigheid der *abangans*. Volgens Liem nemen vele Chinezen bijvoorbeeld iemand niet als employé in dienst omdat hij de nodige kennis bezit, „doch slechts omdat hij nog een bloedverwant of de zoon van een goeden vriend is, of omdat hij aanbevolen is door een goeden vriend. Al heeft men geen gebrek aan een employé, of zelfs teveel employé's dan nog zal men er nog een bij in dienst nemen slechts om een werklozen bloedverwant of vriend aan werk te helpen. Zoo kan men dan ook niet zelden Chineesche zaken aantreffen met een overvloed van employé's, die economisch geen enkele rechtvaardiging vindt.” „Bij het doen van bestellingen laat de Chineesche handelaar zich ook te veel door persoonlijke overwegingen leiden. Als een bloedverwant, vriend of zelfs een goede bekende als reiziger van een of andere importzaak aanklopt, dan doet men vaak een bestelling, niet omdat men de bestelde partij voor zijn zaak noodig heeft, doch enkel en alleen omdat men een bloedverwant, vriend of goede bekende niet met leegte handen kan wegsturen. Men is „soeng-kan” om een bestelling te weigeren — (d.w.z.) men kan eenvoudig uit gevoelsoverwegingen een bestelling niet weigeren.”²³

De Indonesische stad is meer „Gemeinschaft” dan de Westerse samenwoningcentra, alwaar oppervlakkige, anonieme, utilitaire en

²² *Ibid.*, p. 356.

²³ Liem Twan Djie, *De distribueerende tusschenhandel der Chinezen op Java*, 's-Gravenhage, 1947, p. 56-57.

rationele menselijke contacten overheersen. Het is merkwaardig hoezeer het oude dorpsverband van de Indonesische stadskampongs er in is geslaagd zich staande te houden. Zelfs in een toch grote stad als Semarang werden voor de oorlog in een stadskampong, die door het gemeentebestuur als één werd beschouwd, door de bevolking twee bedehuizen verlangd omdat deze bevolking wel degelijk de samenstelling uit twee gedeelten bleef gevoelen. Last, die niet zo heel lang geleden een wijk in Djakarta bezocht, vat zijn indrukken als volgt samen: „Ondanks hun armoede was er in de hele sfeer van zo'n kampong iets onzegbaar gezelligs. Wanneer iemand slechts het materiaal kon betalen werden de hutten in gotong rojong (samenwerking) gebouwd door de burenen, en men kreeg ook de indruk dat niemand werkelijk honger leed, omdat men altijd wel ergens een hapje rijst mee kon eten.”²⁴

De verzwakking van „Gemeinschafts”-betrekkingen en als gevolg hiervan de vereenzaming van de mens in de Westerse grote stad vormen in de Indonesische samenwoningscentra in mindere mate een probleem. Daar zijn de belangrijkste sociale problemen meer van materiële aard en houden zij verband met de armoede van een groot deel van de stadsbevolking. Naast het werkgelegenheidsvraagstuk waren er de ernstige huisvestingsproblemen, die elders reeds door Prof. Wertheim werden behandeld²⁵, en waarheen de lezer zij verwezen.

De geringe financiële draagkracht der *kampongbewoners* laat ook weinig ruimte voor hun economische zelfstandigheid. In de *arisan* wordt het traditionele hulpbetoon aangewend voor het verkrijgen van een grotere som geld voor uitgaven die de normale draagkracht van de deelnemers afzonderlijk te boven gaan. Een *arisan* is een spaarclub: een aantal personen stort een geldelijke bijdrage, waarvan de som op vastgestelde tijdstippen beurtelings aan de deelnemers wordt uitgekeerd. Wanneer ieder zijn geld ontvangen heeft ontbindt de *arisan* zich, maar hij kan spoedig weer worden gevormd, dikwijls met ongeveer dezelfde deelnemers. *Kampong*-, en vooral de dorps*arisans* bezitten tevens een sociaal aspect, dat door Geertz ongeveer als volgt wordt toegelicht: „Each who draws the fund is responsible for holding the next meeting of the association in his home, and of providing food and coffee for the other members. A meeting of an *arisan* is thus a

²⁴ Jef Last, *Zo zag ik Indonesië*, 's-Gravenhage-Bandung, 1956, p. 115.

²⁵ „De stad in Indonesië”, *Indonesië*, Jrg. V (1951-1952), p. 32-33; *Indonesian Society*, p. 179. Voor de oorspronkelijke gegevens vgl. *The Indonesian Town Studies in Urban Sociology*, Selected Studies on Indonesia by Dutch Scholars, Vol. IV, 's-Gravenhage-Bandung, 1958, p. 18. e.v.

sort of party, a small feast of friends, neighbors and kin and, particularly in the villages, is commonly seen by members (as a social institution) whose main purpose is the strengthening of community solidarity. The (social) purpose of the *arisan*, people often say, (is) the creation of *rukun* — „communal harmony” — which takes place, the example of *gotong rojong* — „mutual assistance” — which is demonstrated.”²⁶ De *arisans* bezitten derhalve een integratieve functie, Aangezien zij onder de *kampung*bewoners veelvuldig en zeer populair zijn, hebben zij zeer waarschijnlijk er toe bijgedragen dat de *kampongs* hun oorspronkelijk karakter van levensgemeenschappen niet geheel hebben verloren.

Volgens van der Pauwert, die omstreeks het begin van deze eeuw de *arisans* te Surabaya en Pasuruan beschreef, werden de ontvangen gelden gebruikt om een begrafenis of een traditioneel feest te bekostigen, of om er een handel of bedrijfje mee te beginnen.²⁷ Uit het veel recentere onderzoek van Geertz blijkt echter, dat het laatste onder de *kampung*bewoners van „Modjokuto” minder vaak voorkomt dan het ook door deze onderzoeker vermeld consumptief gebruik van het geld, zoals voor de aankoop van kleren of eveneens voor het houden van ceremoniën. Productief gebruik vindt overwegend plaats bij de *arisans* van markthandelaren, waar het geld meestal wordt besteed voor de aankoop van handelsgoederen. Een groep rijkere handelaren organiseert *arisans* met aanzienlijker bedragen; de vorming van spaarclubs wordt dus beïnvloed door de economische en sociale stratificatie. Bij deze markt-*arisans* overweegt de economische functie, het sociaal aspect is op de achtergrond geraakt. Men komt in dit geval niet bij elkaar als bij de gewone *arisans*, het geld wordt geïnd en uitgekeerd door een daartoe aangesteld persoon. Het onderling hulpbetoon heeft hier een overwegend zakelijk en instrumenteel karakter gekregen. Toch schijnen de *arisans* zich als economische instelling in een vijftigtal jaren tijds slechts weinig te hebben ontwikkeld. Immers de oprichting van spaarclubs speciaal voor handelsdoeleinden werd reeds door van der Pauwert vermeld. Geertz deelt mee, dat de vorming van *arisans* speciaal voor de aanschaf van kapitaalgoederen naar het schijnt zich nergens voordoet, althans te „Modjokuto”. Uit de bij deze onderzoeker te vinden

²⁶ Clifford Geertz, *The Rotating Credit Association: An Instrument for Development*, Cambridge (Massachusetts), 1956, gestencild, p. 6. De veranderingen zijn van onze hand.

²⁷ M. J. van der Pauwert, „Een tweetal desavereeningen tot onderling hulpbetoon”, *Tijdschrift voor het Binnenlandsch Bestuur*, Dl. XVI (1898), p. 297.

cijfers kan men bovendien afleiden, dat de economische betekenis van de *arisans* vooralsnog beperkt lijkt te zijn: bij de clubs van rijkere handelaren ontving elke deelnemer een bedrag van Rp. 180-900 in ongeveer 6 maanden.

Het bovenstaande wil niet zeggen, dat in de Indonesische steden geen belangrijke sociale veranderingen plaats hebben gevonden. De grotere mogelijkheden voor de inheemse handel en nijverheid, geboden door de stedelijke ontwikkeling, en de uitbreiding van het Westerse onderwijs in het begin van deze eeuw brachten in de Indonesische samenleving een proces van individualisering teweeg. De individualiserende invloeden van de Islam werden reeds eerder vermeld. Prof. Soepomo sprak van een verzwakking van wijdere familieverbanden en het op de voorgrond treden van het gezin, een proces dat vooral in intellectuele kringen plaats zou hebben gevonden; van het niet meer ongewone verschijnsel, dat bij crediet- en andere rechtshandelingen de partijen als vreemden tegenover elkaar zijn komen te staan, van de toenemende waardering van het geld als een op rente te zetten vermogensbestanddeel, het verdwijnen van de gemoedelijkheid in de verhoudingen bij crediethandelingen en het veld winnen van het principe: „zaken zijn zaken.”²⁸ Er heeft dus in de Indonesische samenleving wel degelijk een proces van vermaatschappelijking — „Vergesellschaftung” — een verzakelijking en atomisering van traditionele, „gemeinschaftliche” sociale relaties plaatsgevonden. De economische en culturele veranderingen beïnvloeden tevens het traditionele stratificatiesysteem. Iemands prestige werd niet meer uitsluitend bepaald door geboorte en stand, ook individuele welstand en intellectuele prestaties werden criteria voor sociaal aanzien.

Ook in de *kampongs* voltrok zich een atomisering van het sociale leven. Het oude dorpsverband heeft zich weliswaar gehandhaafd, maar in de wijken waren desintegratieve processen werkzaam die de kracht ervan hebben aangetast. De stadskampongs waren oorspronkelijk gewone dorpen waar de bewoners van de landbouw leefden. Onder de gezinnen bestond een zeker saamhorigheidsbesef doordat zij bij de landbouw en het gehele complex van communale diensten samenwerkten. Vele dorpen werden bij de snelle uitbreiding van de steden binnen het stadsareaal getrokken en het urbaniseringsproces betekende een verandering van de agrarische beroepsstructuur van de inwoners.

²⁸ R. Soepomo, *De verhouding van individu en gemeenschap in het adatrecht*, Groningen-Batavia, 1941, p. 19-20, 22-23.

tot een meer gedifferentieerde, typisch stedelijke. Deze verandering verzwakte het solidariteitsbesef van een *kampung*; als arbeider, chauffeur, lager overheidspersoneel e.d. leefde men min of meer onafhankelijk van elkaar. Bovendien veranderde de samenstelling der bewoners door de toestroming van plattelandsmigranten, door verhuizingen en de vestiging van andere stadsbewoners. Kleine middenstanders, ook Chinezen, kwamen eveneens in de *kampongs* wonen. Sociaal en raciaal werden de wijken heterogener. Ook deze veranderingen tastten bestaande verbanden aan. Communale arbeidsplichten met betrekking tot het onderhoud van openbare werken als wegen, goten e.d. werden in de snelgroeiende steden sinds lang niet meer door de *kampung*bewoners gepresteerd met het gevolg, dat de stadsgemeenten de onderhoudswerkzaamheden moesten verrichten. Een religieuze ceremonie als de *slametan*, die in de dorpen de onderlinge afhankelijkheid van samenwerkende gezinnen symboliseert, verloor in de stad zijn gewijde sfeer. Bij de grotere sociale en culturele heterogeniteit van de *kampung*bewoners verzwakte tevens zijn integratieve functie.²⁹ Diefstal en prostitutie, uitingen van sociale desorganisatie, namen toe. Ook de bedelarij kan men als symptoom van stedelijke desorganisatie zien.

Toch hebben de individualiseringstendenties zich niet met een zodanige kracht doorgezet dat de commune trekken in de Indonesische samenleving geheel zijn verdwenen. Vooral onder de *kampung*bewoners is de traditionele gebondenheid van het individu zoals wij zagen voort blijven bestaan. Bij de opkomende klasse van inheemse ondernemers en handelaren was er naast de tendentie naar groter individualisme reeds vroeg een andere ontwikkeling, in de richting van een nieuwe groepssolidariteit, merkbaar. De overheersende positie in het economisch leven van de Europese handelsinstellingen en bedrijven, die bovendien een neiging tot toenemende orgaanvorming en concentratie vertoonden, de sterke positie ook van de (Indo)-Chinezen als gevolg van hun langere handelservaring, en de geringe koopkracht van de bevolking vormden belemmeringen voor de opkomst van een krachtige Indonesische middenstand. Collectieve samenwerking was voor deze middenstand noodzakelijk om zijn posities te handhaven en te versterken, en coöperatieve organisaties werden opgericht, die mede tot doel hadden om de economische positie van de Chinezen te verzwakken. In de *Sarekat Islam*, een van de oudere en meest bekende

²⁹ Zie Clifford Geertz, *The Social Context of Economic Change. An Indonesian Case Study*, Cambridge (Massachusetts), 1956, gestencild, p. 124 e.v.

organisaties, werd het onderling hulpbetoon tussen de leden benadrukt.

De hier bedoelde collectieve samenwerking was rationele belangen-behartiging en dus een verdergaand proces van „Vergesellschaftung” van de Indonesische samenleving. Voor de oorlog was er in Indonesië reeds een veelheid aan moderne organisaties. Behalve de economische coöperaties waren er vakbonden, vrouwen- en jongerenverenigingen, culturele, religieuze en politieke organisaties; zij belichaamden het emancipatiestreven van de bevolking. Ook *kampung*organisaties kwamen tot stand. In de *Nota over het Kampongenvraagstuk* van de Indonesische leden van de gemeenteraad van Batavia (1925) wordt de totstandkoming van organisaties vermeld, hetzij uit een godsdienstig oogpunt opgericht, of om de leden financiële steun te verlenen bij sterfgevallen.³⁰

Hier betreft het dus organisaties, die traditionele doeleinden nastreefden. Voor de oorlog nam de massa van de Indonesische stadsbevolking over het algemeen een weinig actieve houding in ten aanzien van specifiek stedelijke problemen. De stadsvorming was een onwennig verschijnsel voor de *kampung*bewoners, wier levensgewoonten overwegend landelijk waren gebleven. In de intensief bebouwde stad vormde in het bijzonder het behoud van primitieve gewoonten op hygiënisch gebied een ernstig probleem. Bij de ongunstige woontoestanden in de *kampongs* beïnvloedden die gewoonten de stedelijke sterftcijfers op ongunstige wijze.³¹ De bewoners wisten hun behoeften niet te uiten tegenover de stedelijke autoriteiten en waren geneigd, de gemeenten te zien als een instelling die bij elk van haar bemoeienissen met de *kampongs* deze gepaard deden gaan met een vermeerdering van op de inwoners drukkende lasten.

In de houding der stedelingen is thans een belangrijke verandering gekomen. Van de interessante ontwikkelingen in de *kampongs* getuigt de *Rukun Kampung Kota Surabaya* (*Kampung*gemeenschap van de stad Surabaya), een organisatie die kort na Indonesië's politieke vrijwording werd opgericht, waarbij men aanknoopte bij een reeds bekend wijkverband: de in de oorlogsjaren door de Japanners naar het voorbeeld van eigen sociale instituties tot stand gebrachte wijkorganisaties, de *tonari gumi*. Meer dan 200 *kampongs* zouden zijn aangesloten bij de R.K.K.S. Door de lokale organisaties, die tot de R.K.K.S. behoren, worden werkzaamheden verricht, welke vroeger in communaal dorps-

³⁰ Sociaal Technische Vereeniging, *Verslag Volkshuisvestingscongres 1925*, Semarang, z.j., p. 135.

³¹ Vgl. W. F. Wertheim, „De stad”, p. 38-39; *Indonesian Society*, p. 186 e.v.

verband werden gepresteerd: het onderhoud van wegen en goten, hulp bij de bouw van woningen, *kampungbewaking* e.d. Daarnaast streven de organisaties doeleinden na, welke van niet traditionele aard zijn: zij doen bijvoorbeeld aan analfabetismebestrijding, helpen bij de bouw van scholen en verlenen effectieve medewerking bij de distributie van rijst. Het centrale lichaam verschaft gratis rechtskundige adviezen, organiseert huurstakingen, verleent bijstand ingeval de bewoners voor het gerecht worden gedaagd en heeft bij de stedelijke autoriteiten aangedrongen op verbetering van de huisvestingstoestanden.³² Het is kortweg *kampungverbetering* die hier wordt beoogd en het is een verblijdend teken, dat de stadsbevolking zelf hiertoe initiatieven schijnt te ontwikkelen. De voor de oorlog door de gemeenten ter hand genomen *kampungverbetering* was weinig succesvol, o.m. juist doordat een meer positieve reactie daarop van de zijde van de bevolking zelf ontbrak. Overigens zijn de huisvestingstoestanden voor de massa van de stadsbewoners nog verre van ideaal gebleven. De conflicten die plaatsvonden tussen de stadsbesturen en „onwettige occupanten” in uiterst primitieve woningen (te vergelijken met de *bidonvilles*) wijzen voorts op de moeilijkheden die zich op dit gebied voordoen.

Na de oorlog heeft zich ook elders de tendentie naar grotere collectieve samenwerking doorgezet. In de steden kwamen vele nieuwe organisaties tot stand, geleid door het ontwikkelde deel van de bevolking — intellectuelen, onderwijzers, ambtenaren, handelaren e.d. Hoe het gesteld is met de participatie van de grote massa van de stadsbevolking in deze corporatieve lichamen, behoeft nader onderzoek. Het lid zijn van een organisatie en de positie van de betrokken collectiviteit in het sociale bestel zijn thans omstandigheden die de status van een individu in belangrijke mate bepalen.

De tendentie naar grotere georganiseerde collectieve samenwerking kan op zichzelf niet ongunstig worden genoemd. Een associatie als de *R.K.K.S.* vervult in werkelijkheid een educatieve functie: zij leert de mensen steeds er toe te worden. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld evengoed voor een vrouwenvereniging, die de leden de fundamentele regels van de moderne hygiëne en zuigelingenverzorging bijbrengt. Ook door activiteiten als analfabetismebestrijding e.d. dragen organisaties in feite bij tot de modernisering van het land. Onder invloed van de werkzaamheid van de vakverenigingen verdwijnen weliswaar de in de huisindustrieën nog voorkomende gemoedelijke paternalistische vormen van arbeidsver-

³² Vgl. Ralph Parker, *op cit.*, p. 34-35.

houdingen. Ook de relaties tussen de inheemse werkgever en arbeiders worden zakelijker; dit is een ontwikkeling die noodwendig lijkt en in werkelijkheid reeds vanzelf plaatsvindt onder invloed van het geldverkeer. Het is bovendien de vraag of men die paternalistische arbeidsverhoudingen wel zo mag idealiseren omdat ze „gemeinschaftsnah” zouden zijn; het element van uitbuiting, dat zij kunnen bezitten zou men eveneens in beschouwing moeten nemen. Tegenwoordig ondervindt het organisatiewerk nog moeilijkheden als gevolg van de snelle en ongebreidelde groei der steden. Zo is bekend, dat de stroom van jeugdige migranten, die naar Djakarta trokken en daar op allerlei manieren werk zochten, de resultaten van de activiteiten van de Bond van *Betjak*bestuurders, die lagere huurprijzen voor de fietstaxi's wist te bedingen, ondermijnde omdat de migranten bereid waren hogere huren te betalen.³³

Een belangrijke vraag is die naar de functie van de organisaties voor de integratie van de stedelijke samenleving. De *kampung*associaties kan men beschouwen als pogingen tot re-integratie. Zij verschaffen nieuwe bindingen waar het oude dorpsverband van de wijken is verzwakt. In zijn samenvatting en analyse van de nieuwere groepsverschijnselen in Afrika merkt prof. Hofstra echter op, dat het enkele feit van groepsvorming nog niet gelijk staat met integratie. Het laatste omvat meer, het betekent een zekere doorgaande, meer of minder intensieve, op een grotere of geringere mate van persoonlijke contacten berustende samenhang.³⁴ Helaas zijn wij nog te weinig ingelicht omtrent het sociale aspect van de *kampung*organisaties om te weten of zij de hier bedoelde sociale cohesie inderdaad bezitten. Uit het onderzoek van Geertz blijkt, dat integratie zoals prof. Hofstra zich die voorstelt, in de organisaties van „Modjokuto” tot op zekere hoogte toch wel tot stand komt doordat daarbinnen *arisans* worden gevormd. „The *arisan*”, zo deelt Geertz mee, „is, in most cases, held after the usual business meeting, its explicit purpose being to attract individuals to the meetings, and to intensify the feeling of unity among them. If one is not present at the meeting one cannot win the fund, and the clubleaders say that clubs which have attached *arisans* get a much higher turnout than those which do not, for there is the added attraction that one might come home from the

³³ Jef Last, *op. cit.*, p. 112.

³⁴ S. Hofstra, „De betekenis van enkele nieuwere groepsverschijnselen voor de sociale integratie van veranderd Afrika”, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Dl. 18, No. 14, Amsterdam, 1955, p. 4.

meeting with a sizeable bundle of cash. The purpose of club-*arisans*, as one leader said, is to bring the members together in an informal, neighbor-like setting, and so to strengthen their friendship bonds and consequently the club".³⁵ In hoeverre deze situatie ook elders voorkomt, zou nader onderzocht moeten worden. Zeer waarschijnlijk bevatten de moderne organisaties overal in Indonesië wel elementen uit het traditionele groepsleven en houden zij het midden tussen „Gesellschaft” en „Gemeinschaft”. Prof. Burger constateerde, dat de nieuwe coöperaties de sterke neiging hadden tot allerlei sociale zorg voor de leden en hun gezinnen.³⁶ Een traditioneel aspect van de moderne organisaties kan men eveneens vinden in de kwaliteit van het leiderschap, dat nog dikwijls van charismatische aard is.³⁷

Met het bovenstaande is niet gezegd, dat op het gebied van integratie zich geen problemen voordoen. Ook in een economisch onderontwikkeld land als Indonesië is de stedelijke maatschappij, afgezien van de raciale heterogeniteit daarvan, complex geworden. De stadskampongs hebben, meer nog dan de plattelandsdorpen die eveneens belangrijke veranderingen hebben ondergaan en nog ondergaan, de oorspronkelijke sociale en culturele homogeniteit van weinig gedifferentieerde samenlevingen verloren. De bewoners verschillen in beroep, status, godsdienst, politieke opvattingen, en hun uiteenlopende behoeften corresponderen met een veelheid van organisaties. Evenals in de Westerse steden doet zich in de Indonesische samenwoningscentra het probleem voor, dat die organisaties veelal geen onderlinge bindingen bezitten of niet tot een geheel zijn geïntegreerd.

Segmentatie van de bevolking was reeds voor de laatste oorlog een uitzonderlijk stedelijk sociaal probleem. De plurale, tevens koloniale structuur van de samenleving met het grote verschil in draagkracht, in behoeften, in ontwikkeling, in woonzeden en bouwwijzen van de verschillende bevolkingsgroepen vormde een moeilijkheid voor een harmonische stadsontwikkeling. Overigens bestond er niet alleen tussen de Indonesiërs en Chinezen economische en sociale rivaliteit; ook tussen de Europeanen en Indonesiërs ontstonden spanningen. De Indo-Europeanen zagen in het toenemende aantal Indonesiërs in overheidsinstellingen en Westerse bedrijven in voordien door hen bezette functies een bedreiging van hun betrekkelijk bevoorrechte positie in het kolo-

³⁵ Clifford Geertz, *The Rotating Credit Association*, p. 16-17.

³⁶ D. H. Burger, „Structuurveranderingen in de Javaanse samenleving”, *Indonesië*, Jrg. III (1948-1949), p. 395.

³⁷ W. F. Wertheim, *Indonesian Society*, p. 165.

niale sociale bestel. Van hun kant zagen de Indonesiërs de koloniale verhoudingen niettemin als een rem voor hun opklimmingsmogelijkheden en sociale aspiraties, en groeide hun wens naar politieke zelfstandigheid. Er bestond in de laatste decennia voor de oorlog een tendentie onder de verschillende bevolkingsgroepen om zich op raciale basis te organiseren teneinde hun afzonderlijke belangen te beveiligen of te bevorderen. Ofschoon het Westers onderwijs de culturele afstanden tussen groepen van Indonesiërs, Indo-Chinezen en de Europeanen had verkleind, was er in sociaal opzicht tussen hen toch meer verwijdering dan toenadering ontstaan. Tegenwoordig heerst er verdeeldheid onder de Indonesische bevolkingsgroep zelf. De band tussen Indonesiërs die het streven naar onafhankelijkheid en de revolutie schiepen, verzwakte in de jaren na de politieke vrijwording van het land. Sindsdien zijn partijcontroversen sterker op de voorgrond getreden. De politieke partijen hebben een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van organisaties. Ook vrouwenverenigingen, sportclubs, *kampong*organisaties e.d. zijn formeel of informeel verbonden met de politieke partijen. De nieuwe collectiviteiten verenigen in de regel dus slechts de ideologisch gelijkgezinden. Een organisatie als de *R.K.K.S.* te Surabaia integreert de wijken weliswaar tot een groter geheel³⁸; afzonderlijke, en min of meer autonome sociale eenheden als vroeger zijn de *kampongs* tegenwoordig niet meer. Maar thans wordt de bevolking van eenzelfde *kampong* verdeeld door politieke scheidslijnen. Deze bezitten de tendentie, de hier nog bestaande traditionele vormen van samenwerking tussen de bewoners te doorsnijden.

Geertz vermeldt een geval van desintegratie van de traditionele samenwerking bij sterfte. Deze desintegratie was mogelijk doordat tegenstellingen tussen politieke partijen niet alleen betrekking hebben op verschillen in politieke en economische theorieën; er is ook het verschil in godsdienstige oriëntatie. Geertz heeft de op Java (in het bijzonder Midden- en Oost-Java waarvoor hij meent dat zijn conclusies geldigheid bezitten) voorkomende verschillen in religieuze oriëntatie verduidelijkt door onderscheid te maken tussen politieke partijen die zich op de Islam baseren, en die welke uitgaan van het religieus syncretisme van Hinduïsme, animisme en Islam. Tot deze laatste partijen behoort z.i. de *Permai*, die het syncretisme combineert met Marxistische leerstellingen. De *Permai* ijverde voor een zuivering van bestaande huwelijks- en begrafenisriten van hun Islamitische elementen en te

³⁸ De *Rukun Kampong Kota Surabaia* heeft bindingen met de *Partai Komunis Indonesia* (Communistische Partij).

„Modjokuto” werden deze riten een aangelegenheid van politiek conflict. Geertz deelt mee, dat kort voor de eerste algemene verkiezingen van september 1955, toen hierdoor en door andere omstandigheden in deze stad de spanningen tussen de *Permai* en de Islamitische *Masjumi* sterk toenamen, de godsdienstbeambten (*modins*) die bijna allen *Masjumi*-leiders waren, de instructie kregen om in het geval van overlijden van een *Permai*-lid slechts de naam en leeftijd van de overledene te noteren, maar niet zoals gebruikelijk het begrafenis-ritueel te leiden. De onderzoeker beschrijft, welke psychologische conflicten deze maatregel — die oorspronkelijk van bestuurszijde was genomen om moeilijkheden tussen de politieke partijen te voorkomen — verwekte bij de dood van een *kampung*bewoner wiens familie tot de *Permai* behoorde, en met welke dramatische spanningen het begrafenis-ritueel verliep toen hieraan — volgens traditie — werd deelgenomen door de burens, die echter *Permai*- en *Masjumi*-leden waren en tussen wie, naar Geertz meedeelt, in het dagelijks leven weinig sociaal contact bestond.³⁹

Met betrekking tot de integratie van de Chinese en Indonesische bevolkingsgroepen schijnen organisaties helaas een geringe rol te spelen. Tussen de Indonesiërs en Chinezen bestaan thans zelfs aanzienlijke spanningen.⁴⁰ Een niet onaanzienlijk deel van de laatsten is verenigd in een organisatie, de *Baperki*, die zich weliswaar formeel beschouwt als een vereniging voor alle Indonesische staatsburgers, maar door de feitelijke meerderheid van de staatsburgers van Chinese afkomst als een organisatie van deze groep is te beschouwen. Een van de voornaamste activiteiten van de *Baperki* beoogt de gelijkmaking van de — thans ongelijke — rechten van de staatsburgers van autochtone en vreemde afkomst en opheffing van discriminatieve maatregelen. Dit streven is begrijpelijk, maar het is de vraag of de activiteiten van de *Baperki* succes zullen hebben. Aan de wortel van de huidige spanningen tussen Chinezen en Indonesiërs ligt immers de sterkere economische positie van de eersten. Momenteel maken wij de opkomst van een Indonesische middenstand mee, die met de steun van de overheid, deze economische positie aantast om die zelf over te nemen. Zolang de economische structuur der steden zich niet ingrijpend wijzigt met als gevolg een aanzienlijke verruiming van de bestaansmogelijkheden, vol-

³⁹ Clifford Geertz, „Ritual and Social Change: A Javanese Example”, *American Anthropologist*, Vol. LIX (1957), p. 32-54.

⁴⁰ Zie V. Hanssens, „The Campaign against Nationalist Chinese in Indonesia”, in B.H.M. Vlekke (red.), *Indonesia's Struggle 1957-1958*, 's-Gravenhage, 1959, p. 56-75; ook in *Internationale Spectator*, Jrg. XIII (1959), p. 135-155.

doende voor de Chinezen en Indonesiërs, zijn de kansen groot dat de spanningen tussen beiden blijven voortbestaan. Alleen grootscheepse industrialisering is in staat een zodanige verruiming van bestaansmogelijkheden tot stand te brengen.

Participatie aan dezelfde organisaties zou — in theorie althans — de integratie van de Chinezen in de Indonesische samenleving kunnen vergemakkelijken. Dit lijkt ons een betere weg toe dan de huidige situatie waarin naar integratie — deze is ook een doelstelling van de *Baperki* — wordt gezocht door middel van een afzonderlijke organisatie. Als de *Baperki* een integratieve functie vervult, dan vindt er waarschijnlijk een integratie plaats van de Chinese groep zelf, waarmee de bestaande sociale en culturele verschillen tussen deze groep en de Indonesiërs niet worden verkleind maar in leven gehouden. Hoe het zij, de tegenwoordige verdeeldheid van de stadsbevolking als geheel valt te betreuren aangezien Indonesië's economische en sociale reconstructie de samenwerking van allen noodzakelijk maakt. Snelle industrialisering zou ook het voordeel hebben, dat de andere sociale problemen in de steden: de verkapte werkloosheid, de huisvestingsvraagstukken etc. kunnen verdwijnen.

THE SIAUW GIAP.